

BETHLEN GÁBOR CÍMERADOMÁNYAI***Heraldika**

A Bethlen Gábor által kiadott fejedelmi okleveleket a Gyulafehérvári Káptalan levéltára őrizte meg, melynek jelenlegi jelzete: Magyar Országos Levéltár Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (röviden: MOL F1), mégpedig az eredeti kancelláriai számozás szerint a VII–XVI. kötetben, ezek mai jelzete: 10–19. kötet, a IX. számú kötet elveszett, már a 19. század végén sem volt meg.

Bethlen Gábor fejedelemnek az Erdélyi Királyi Könyvekbe bejegyzett 268 nemesség- és címeradományai közül csak 7 db található meg a Magyar Országos Levéltárban őrzött 32 eredeti Bethlen-armális között, míg a Turulban közzétett 49 Bethlen Gábor fejedelemnek tulajdonított címeradomány közül szintén csak 7-et jegyeztek be a másolati könyvekbe.¹ Megjegyzendő azonban, hogy mivel az Erdélyi Királyi Könyvek IX. számú kötete elveszett, így az arány esetleg módosulhatna, azonban nehezen hihető, hogy mindez teljes magyarázatot adna a hiányosságra. Az összevetés is aláhúzza, hogy a kancellárián jóval kevesebb adományt írtak be a jegyzőkönyvekbe, mint amennyit valójában kiadott a mindenkori uralkodó. Az Erdélyi Királyi Könyvekbe bejegyzett nemesség- és címeradományozások alapján azonban így is világos képet kapunk a kitüntetett társadalmi rétegekről, a kor heraldikai szokásairól és ízléséről, valamint a legkedveltebb címerképekről.

Az Erdélyi Királyi Könyvekbe 268 olyan nemesség- és címeradományozást jegyeztek be, melyek adományozója Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629). Kilenc adomány esetében nem ismert a kiadás ideje, négy esetben korábbi, Báthori Gábor általi adományozásokat erősít meg. Az első (1610, Kolozsvár) Zep de Bihar Mihály, Ferenc nemesség- és címeradománya, melyet Váradon erősített meg Bethlen Gábor (1614) az eredetivel azonos formában. Az 1610-ben Gyulafehérváron kelt oklevélben kollektív katonanemesítés történik, ezzel együtt birtokadományozás Torda megyében (Gheres vára, Gheres, Olahtohat, Detreh, Olahszentjakab, Mindszent, Kok, Beolk), mezővárosi kiváltság, vásártartás engedélyezése, adó és/vagy vámmentesség biztosítása, melyet Bethlen Gábor (1627, Gyulafehérvár) a gyéresi katonák és Gyéres mezőváros számára megerősíti. Szintén Báthori Gábor adományát erősíti meg Bethlen, mikor Eösz de Bihar Lukácsnak állít ki címeradományt 1615-ben Gyulafehérváron, azonban utal arra is az oklevél, hogy az ő házáat már Báthory Zsigmond mentesítette az adó fizetése alól. Ugyancsak Báthori Gábor (1611, Tirgoviste, Havasalföld) birtokadományban és hajdú kiváltságban részesítette a Fekete János kapitánysága alatti 1000 bagaméri mezei hajdút, s ezt a címerrel együtt járó kiváltságot erősítette meg Bethlen 1626-ban.² Bethlen Gábor fejedelem 1613-ban 5; 1614-ben 21; 1615-ben 15; 1616-ban 5; 1617-ben 17; 1618-ban 18; 1619-ben 6; 1620-ban 11; 1621-ben 40; 1622-ben 9; 1623-ban 12; 1624-ben 16; 1625-ben 35; 1626-ban 14; 1627-ben 15; 1628-ban 14 és 1629-ben 3 oklevelet ad ki. Kiemelkedik a címer és nemességadományozások számát tekintve 1614, 1621 és 1625, az utóbbi két esztendő a harmincéves háború ideje, amelyben Bethlen Gábor aktívan részt vett. Az oklevelek kiadásának helye szerint: Gyulafehérváron 46 % (122 db), Magyarbrodban 13 % (36 db), Váradon (Nagyvárad) 9 % (25 db), Fogaras várában és Kassán 5-5 % (14-13 db) kelt. Kolozsváron 11, Nagyszebenben 8, Nagyszombaton 7, Medgyesen és Zólyomban 4-4, Besztercén 3, Brasóban 2, és 1-1 nemesség- és címeradományozás lett bejegyezve a Bars melletti táborban, Körmöcbányán, Marosvásárhelyen, Radnót várában, Szakolcán, Szamosújváron és Tirgovistében. 9 esetben nincs megadva a kiadás helye, 3 adat hiányzik.

* Részlet a hasonló című szakdolgozathból. Miskolci Egyetem BTK Történelem kiegészítő szak – 2005. (Konzulens: Gyulai Éva)

¹ Turul (CD-ROM) passim

² Gyulai (szerk.) 2003. 12.60/b. sz.; 7.239/b. sz.; 14.20/a. sz. 8.39/a. sz.; 12.60/b. (Az utóbbi oklevél adatlapján Báthori Gábor helyett tévesen Bethlen Gábor szerepel a CD-n.)

Csak néhány esetben írják le az adományozás okát. Czupor Mihály alsótorjai katolikus papot 1617-ben Gyulafehérváron kelt adományában dicséri műveltségéért, egyházért végzett munkájáért. Van olyan adomány is, ahol nem az adományos, hanem az ajánlója érdemeit méltatja az uralkodó: Kis János régeni lakos oklevelében (1617, Fogaras): „figyelembe véve Bali nándorfehérvári csausz azon szolgálatait, amelyet a fényes oszmán Portán követeink oldalán és más követségek alkalmával különböző alkalmak során teljesített... Kis Jánost megnemesítjük.” 1615-ben Gyulafehérváron kapott címert és nemességet Nagy de Thwre Pál gyalogos, talán hajdú, aki egész életében, már Bocskai alatt is, azért harcolt, hogy „a német iga alatt lévő hazát felszabadítsa”. A negyedik adományozott Feyerwari de Gyulafehérvár István (Magyarbrod, 1621), aki régen udvari zászlós volt, és háromszor visszatért a tatároktól, ahová a fejedelem megbízásából ment. Az ötödik, Eösz de Bihar Lukács (1615, Gyulafehérvár) olyan címert kap, melynek egyik részén királyi korona, ebből egy előrehaladott korú férfi emelkedik ki fehér köntösbe/dolmányba (*amictus*) öltözve, jobbjaival csupaszkardot húz ki, baljában 3 fehér liliomot tart, az adományos hosszú, főleg a váradi várnál tett szolgálataiért kapta a nemességet.³

Miként a kor magyar címereinek általában, a 268 címerből 206-nak kék, osztatlan pajzsa van. Egy kékkel és vörössel hasított, egy kékkel és vörössel harántosztott, egy pedig kékkel és zölddel vágott. Vörös mezejű pajzsot 17-et találunk, míg zöldet és fehéret egyet-egyet. Viszonylag nagy számban fordul elő, hogy nem jelölik meg a leírásban a pajzs mezejének színét (40). Ami az adományozott címerpajzsok alakját illeti, kevés utalás történik rá a leírásokban, mindössze négy esetben fordul elő, ezek háromszög alakúak, s ebből kettő a fent említett hasított és harántosztott pajzsral azonos.

Bethlen Gábor adományaiban a címerleírás általában sisakot jelez, kevés esetben zárt sisakot említ. A Magyar Országos Levéltárban (MOL), illetve a Siebmacher Wappenbuchjának Erdély-kötetében⁴ található címerrajzok alapján a sisak nyitott, pántos, csak elvétele fordul elő zárt, illetve csőrsisak. Érdekes, hogy a Bethlen Gábornak tulajdonított MOL-ban fellelhető címerképek közül azok a címerrajzok, melyek nincsenek bevezetve az Erdélyi Királyi Könyvekbe, egy kivételével zárt csőrsisakot ábrázolnak, míg a bejegyzettek között minimális ennek az előfordulása. Erdélyben a sisaknak egyáltalán nem volt rangjelző szerepe, bár a magyar kancellárián is csak erőtlen kezdeményezés volt ez irányban.⁵ A sisakon általában koronát (esetleg ún. tekercest) találunk. A korona, ha a pajzson lévő címerábrán tartóelemként szerepel, akkor a sisakdísz része. Bethlen Gábor adományaiban a pajzson sisakot találunk, a sisakot korona díszíti, néhány kivétellel: Nagy-Magoczi de Nagydeszk Mihály 1621-ben adományozott címerén korona helyett a pajzs fölött borostyánkoszorú látható, illetve Eösz de Bihar Lukács már említett címerén a sisak néhol aranyozva van, korona nincs. Két esetben említenek zöld koszorút és egy-egy esetben tekercest, illetve gyöngyös koronát. Zeoke de Gyula Mihály kereki udvarbíró (1623, Várad) sisakdíszében zöld csavart koszorú, vagyis tekercest (*serto viridi in spiram contorto*) szerepel, melyből egymástól egyenlő távolságra három sasztoll emelkedik ki; Kaufmann Bernhard speyeri kereskedő (1622, Gyulafehérvár) sisakdíszében zöld koszorú fölött egy követ tartó őrdaru, Baronya Zabo Jánosnak, az udvari szabók előjárójának sisakdíszében zöld babérb koszorú, fölött az esthajnalcsillag kel fel és ragyog.⁶

A sisakhoz – egykor csavarokkal ráerősített – sisakdísz vagy oromdísz járul. Ezen valamikor a pajzsbeli kép, máskor a pajzsbeli képnek csak egy része ismétlődik, esetenként a pajzsbeli képtől eltérő, de vele logikailag kapcsolatban álló sisakdísz választanak. Arra is akad példa, hogy a pajzsbeli címerképtől teljesen független a sisakdísz.⁷ „Az önálló Erdélyi Fejedelemség idején kialakult gyakorlat szerint – mely alól csak néhány kivétel volt – elmaradt a sisakdísz, s csak koronát helyeztek a sisakra, mely azonban nem helyettesítette a sisakdísz” – írja

³ Gyulai (szerk.) 2003. 8.160. sz.; 8.148. sz. 8.48. sz.; 11.39. sz.; 8.39/a. sz.

⁴ Siebmacher (CD-ROM) Adel von Siebenbürgen

⁵ Nyulásziné Straub 1987. 9.

⁶ Gyulai (szerk.) 2003. 11.33. sz.; 8.39/a. sz.; 7.259. sz.; 15.33. sz.; 12.56. sz.

⁷ Bertényi 1993. 42.

Nyulásziné Straub Éva.⁸ Míg a 17. században a nyugati országok kancelláriáján már nem adományoznak oromdísz nélküli okleveleket, addig a vizsgált időszakban a 268 oklevélben mindössze 55 címeradományhoz tartozik sisakdísz. Ez az összes adománynak a 21%-a, ami nem jelentős arány ugyan, mégis kedvezőbbnek tűnik a kép a fentebb leírtnál. A sisakdísz és a pajzson ábrázolt címerkép közötti kapcsolat szemléltetésére néhány példa:

1. A pajzsbeli kép ismétlődik Ambrosy János és Varga-Nagi Pál (1624, Kassa) pajzsának talpán zöld fű, rajta őrdaru, egyik lábán áll, másikban 3 érett búzakaralászt tart; sisakdíszén ugyanolyan daru.
2. A pajzsbeli képnek csak egy része ismétlődik Hea de Sarffalwa Péter lovas lófő (1620, Nagyszombat) címerében: a pajzson repülő sólyom, egyik lábával íjból kilőtt nyílvezzőt tart; sisakdíszében 3 íjból kilőtt nyílvezző.
3. A pajzson lévő ábrától eltérő, de vele logikailag kapcsolatban áll Somoghi Zsuzsanna és Somoghi-Nagy de Gyulafehérvár István (1627, Gyulafehérvár) sisakdíszé. A pajzs hártosztott, alsó mezőben hullámok, melyen úszó hajó látszik, felső mezőben teljes szaladó ló; sisakdíszében királyi korona, melyből teljes horgony emelkedik felfelé.
4. A pajzson lévő ábrától teljesen eltérő Zepmezei de Zepmező János (1621, Magyarbrod) adománya. A pajzson királyi koronából természetes színű griff emelkedik ki, a sisakdíszben pávatoll-köteg.⁹

A sisaktakarók színét 7 esetben adták meg a leírásban, ezekben a vörös, arany (sárga), kék és ezüst (fehér) kombinációit találjuk. Három esetben arany–kék és vörös–ezüst, kétszer ezüst–kék és vörös–arany. Mindkét oldalon kék–fehér a takaró egy alkalommal. Az arany–fekete és vörös–kék kombináció is csak egyszer fordul elő Szaniszló de Felseocziarnaton Miklós 1621-ben adományozott címerén.¹⁰

A jelmondat a címer kiegészítő elemei közé tartozik, s ez a tömör mondat legtöbbször a pajzs alatt lebegő szalagon szerepel, esetleg oldalt, ritkán kerül a pajzsra, és ekkor a címer részét képezi.¹¹ Ez utóbbi fordul elő az Erdély és a magyarországi Részek prédikátorai és papjai számára adományozott oklevélen (1629, Gyulafehérvár), melynek felirata: *Arte et Marte dimicandum* (Művészettel és háborúval kell harcolni). Az egyetlen felirat, amely Bethlen Gábor egyéni címeradományán szerepel, ugyancsak nem felel meg a heraldika szabályainak, ugyanis Banczio de Ereszteuény Márton udvari familiáris (1622, Brassó) címerén felül helyezkedik el a körfelirat: *Ditat Servata Fides* (A hűség megőrzése gazdaggá tesz).¹²

Címer és társadalom

Az erdélyi társadalom jellegzetessége, hogy az örökös főrendiség intézményét nem ismeri. Sem a cím, sem a méltóság nem öröklődik akkor, amikor a királyi Magyarországon az örökös főrendiség kialakulásával erősödik a nagybirtok túlhatalma és a legrégebbi előkelő családok vezető szerepe. Erdélyben azonban – a losonci Bánffyakon kívül – nincs a középkorból maradt előkelő család öröklődő címeket pedig nem osztanak.¹³ Az erdélyi birtokok nagyságát figyelembe véve látható, hogy a fejedelem mellett más, valódi nagybirtokos ura nem volt a fejedelemségnek. Még néhány főúr szövetkezése se lett volna képes egy hadsereg felállítására. Bethlen nemesség- és címeradományaiiban a címerképek között jelen van a szervitori (familiárisi) réteg. A szervitorok általában a főúr szolgálatába szegődött nemesek, akik ellátmányt és fizetést kaptak. A katonáskodó nemeseket, ha letöltötték a vállalt évet, nem tarthaták vissza a távozástól. Így lehetővé vált, hogy olyan urat keressenek, akiknél az előmenetelük kedvezőbb. A szervitorok közül kerültek ki a földesurak bizalmas emberei, titkárai, deákjai.

⁸ Nyulásziné Straub 1987. 11.

⁹ Gyulai (szerk.) 2003. 11.153. sz.; 10.233. sz.; 12.82. sz.; 11.63. sz.

¹⁰ Uo. 15.2. sz.

¹¹ Nyulásziné Straub 1987. 11.

¹² Gyulai (szerk.) 2003. 14.72. sz.; 11.92. sz.

¹³ Köpeczi (szerk.) 1988. II. 735.

Bethlen nemesség- és címeradományozásai között összesen 63 esetben, vagyis a címerszerzés mindössze 24 %-ában járt együtt adómentességgel, a fennmaradó 76 % esetében egyéb adomány nélküli pusztá megnevelés történik, vagyis Bethlen ugyancsak hozzájárult, hogy az Erdélyi Fejedelemségben is felduzzadjon az armális nemesség. Erdélyben is vannak a fejedelmnek familiárisai, sőt 3 esetben nemcsak a familiáris személyét nemesíti meg, hanem birtokot is adományoz, mint Koczis de Illie Istvánnak az alvinci Vár utcában, Chierey Tusson de Kazon Mihály Amadáfalván (Csíkszék) és Jakabfalván (Kászsószék), Baczio de Ereszteuény Márton pedig Eresztvényben kap tőle nemes telket adómentességgel. A fejedelem összesen hat familiárisát emelte nemesi rangra, míg az erdélyi nagybirtokos nemesség szolgálatában álló szervitorok közül összesen 15-öt. Jól mutatja, hogy mennyivel különbözik Erdély és a Királyi Magyarország birtokszerkezete, hiszen még keresztszegi Csáky István, az egyik legnagyobb birtokos szolgálattevőjének (*serviens*) sincs a nemesség elnyerésekor ingatlana.¹⁴

Bethlennek a társadalmi bázis megteremtését célzó uralkodói koncepciója nemesség- s címeradományozásain is megmutatkozik. Az armálisok között 112 esetben (42 %) található utalás a címerszerző foglalkozására vagy társadalmi állására, melyek alapján a fejedelem politikáját támogató társadalmi rétegek is felsejlenek. Ilyen a katonák csoportja: katona, várkatona, várnagy; mezei alhadnagy és hadnagy, gyalogos testőr és hadnagy, lovas katona, lovas hadnagy, fejedelmi zászlótartó, székely lófő stb., akik 36 armálisban szerepelnek adományosként, illetve a különböző értelmiségi foglalkozásúak rétege: a nagyobb kancellária írnokai, fejedelmi törvényszéki jegyző, kamarás, udvarbírák, deákok, tanító és prédikátorok, papok, ők 33 esetben szereznek nemességet és címet. Ezekon felül 21 szervitor/familiáris, 16 jobbágy, 1 kereskedő és 5 fejedelmi udvarban szolgáló személy (szabó, szakács, szűcs) emelkedik címerszerzés által a nemesi rétegbe. Jól látható, hogy Bethlen főleg két réteget kívánt támogatásával megnyerni: a katonaelemeket és az értelmiséget. Az értelmiségen belül az egyházi és a világi értelmiség szerepét is igen nagyra értékelte, és nem jelentéktelen a szervitorok és a jobbágyok nemesítésének száma sem. A létrejövő székely nemesség kialakulásának is igen fontos időszaka volt Bethlen Gábor fejedelemsége. Ekkor erősödtek meg azok a családok, amelyek a későbbiekben fontos szerepet játszottak a főnemesség- és nemesség körében. Ezek általában már rendelkeznek nemességgel, de a lófők is ekkor kezdenek a felemelkedés reményében a földek kisajátításához vagy az erőszakos jobbágyosításhoz. Bethlen székelypolitikájában egyfelől határozottan igyekezett megtartani a székely katonaelemet, akadályozni az jobbágyosítást, akár a székely nemesekkel szembeállva is, másrészt számos adomány köthető a nevéhez, és gyakran nemesített székelyeket armálissal. A Erdélyi Királyi Könyvekben 44 székely nemesítése található, a nemesítés okaként a legtöbb esetben katonai szolgálat szerepel.

Az erdélyi értelmiség többségét lelkészek és tanárok alkotják, a természettudományi képzettséggel rendelkező tudós azonban itt is ritkaság, a többség teológiát végez, majd tanítóként és papként végzi munkáját. A világi műveltség igen kismértékű, s ha volt is eltolódás a világi foglalkozások irányába, annak mértéke elenyésző lehetett. Bethlen sajátos kapcsolatba került az értelmiséggel, tudatosan használta műveltségüket és képességeiket. Kialakított maga körül egy egyházi értelmiségiekből álló csoportot, amelynek tevékenységét jól fel tudta használni, és a református egyház élére helyezte őket. Tulajdonképpen úgy működtek, mint a familiárisok, csak nem birtokot kaptak, hanem egyházi hivatalokat.¹⁵ Bethlen összességében hat nemeslevelet adott ki fejedelemsége alatt papok és prédikátorok részére, azonban ezek között a legjelentősebbet a halála előtt négy hónappal, 1629. július 13-án kelt adomány, melyben címet adott Erdély és a Részek prédikátorainak és papjainak. Ebben olyan „uralkodói akaratot juttatott csupán ünnepélyes kifejezésre, amely évek óta ott ért a sokfelé néző, folytonos tervező fejedelem lelkében. Királyi ajándékot kívánt hátrahagyni dédelgetett iskolája számára. Ne legyen oka senkinek megbánnia, hogy a kollégiumot elvégezte, a sacra teológiát megtanulta és prédikátorrá szenteltetett, mert nemcsak maga lehet szabad emberré, ha történetesen nem annak született, hanem szabadnak, nemesnek válthatja firól-fira minden következő nem-

¹⁴ Gyulai (szerk.) 2003. 10.77. sz.; 13.42. sz.; 11.92. sz.; 8.120. sz.

¹⁵ Köpeczi (szerk.) 1988. II. 768–771.

zedékét is.” A címerképen a pajzs kék mezején „gomolygó felhőből kiemelkedő fél oroszlán baljával az oltárról a Bibliát veszi el, a jobbábra pedig kardot nyújt az első lábai felé leszálló angyal, akinek bal oldalán arannyal felírva ezek a szavak olvashatók: ARTE ET MARTE DIMICANDUM (tudománnyal és fegyverrel kell küzdeni)”.¹⁶ A képek jól mutatják, mit is akart valójában. A prédikátorok utódait szívesen látta volna a hadsereg tisztjeiként, és a világi értelmiség között is.

A világi értelmiségi réteg jelentősége, száma is növekedett Bethlen uralkodása idején, a nemzetközi kapcsolatok szélesedésével nőtt a diplomáciában foglalkoztatottak száma. Az erdélyi megbízottak megjelenése más hatalmak udvaraiban már nem vehető ritkaságnak. Nagy részük közepes társadalmi állású nemesekből és városi polgárokból került ki, de voltak köztük előkelők, és leveleket kézbesítő szolgarendűek is. Az udvari tisztviselői kar is bővült, a kancelláriai tisztviselők közül többen részesültek nemesség- és címeradományban, így 7 alkalommal a nagyobb kancellária írnokai, tisztségviselői, de nemességet és címet kapott Szűcz de Geöncz János udvari szűcs és Bertalan-Karkay Márton fejedelmi szakács is. Jelentősen nőtt az értelmiségi munka iránti igény a helyi törvényhatóságoknál, a megyékben, székely székeken, városokban is, így számuk is jelentősen növekedett. A legelső rétegeükről keveset tudunk, ők rövid iskola után falvakban, uradalmakban hasznosították ismereteiket. Ide sorolhatók az előkelő udvarokban szolgáló, esetleg számtartóvá is előlépő deákok, az udvarbírák azonban csak fenntartással, mivel műveltségük a deákokéhoz hasonlítható, azonban általában saját gazdaságuk van.¹⁷ A Bethlen által megnevesített 12 deák közül Czigedi de Kisfalud András a gyulafehérvári iskola fejedelmi alumnusa (ösztöndíjasa) volt, Felvinczy Márton alvinci udvarbíró, Sayo de Bihar István kismarjai jegyző, Erzentkiralyi Tamás szamosújvári számtartó, s egyedül Lukats de Sepsizentian György lófő hadnagy rendelkezett nemesi birtokkal is.

A 17. század első felében a nemeslevelek 90%-a szerzőjüket a *nobilitas*ba emelte át. Mivel pedig városi polgár a 16–17. században viszonylag kevés volt, az újdonsült nemesek a *rusticitas*ból, a paraszti sorból emelkedtek ki, ami nem feltétlenül jelentett jobbágyi köteléket (a különböző szabados paraszt-elemek, a mezővárosok parasztpolgárai, a végvárok parasztkatonái, a különböző személyes szolgálati viszonyban állók *rusticitasa* ugyanis nem jelentett földesúri joghatóságtól függő köteléket.)

A nemeslevél megszerzését a jobbágy és a földesúr között lezajló – olykor komoly áldozatot követelő – folyamat előzte meg. A jobbágnak érdemeket kellett szereznie földesuránál, meg kellett nyernie a támogatását, hogy nemességért folyamodhasson. Ennek a formája a *manumissio*, a jobbágy elbocsátása, személyének a jobbágyi állapotból való elengedése volt, amely rendszerint anyagi ellenszolgáltatásért történt és sokszor (de nem mindig) együtt járt a jobbágytelek inscriptiójával vagy exemptiójával.¹⁸ Bethlen Gábor nemesség- és címeradományozásai között 16 esetben találunk jobbágynevesítést. Két kivétellel közlik a földesúr nevét is, így feltételezhetjük, hogy a nemes földesúr jobbágyának nevesítésében is közben járt. Hat jobbágyot telkükkel nevesítettek, a többiek ingatlan nélkül emelkedtek nemességre.

Címerképek és ikonográfia

Bethlen adományainak ikonográfiáját így jellemzi a heraldikus, Donászy Ferenc: „Sok armális maradt Bethlen Gábortól, valamennyi címerképe változatos és érdekes alkotás; magukon hordják a fejedelem udvarának légkörét. Természetességük mellett erdélyi címerek jellemzője az is, hogy nem sablonosak, majdnem mindegyik sajátos, kimondott vagy sejthető jelentésük van: a levágott török fej, az átszúrt torkú oroszlán kiváló haditettre emlékeztet, a református papoknak adományozott felhőkből kiemelkedő oroszlán a hivatásuk magasabbrendűségére céloz, az adományozott foglalkozására utal pl. a Kulcsár-armális (1627), melynek címerképén az oroszlán fölemelt jobbábjában kulcsot tart, nyakában karikán függő kulcsosomót visel”. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy „heraldikai tekintetben az erdélyi armálisok a legmélyebb

¹⁶ Molnár (szerk.) 2004. 101., 109.

¹⁷ Köpeczi (szerk.) 1988. II. 771–772.

¹⁸ Szabó 1941.

süllyedést jelentik, bár „magyar és önálló fejlődésű ez a heraldika, mert minden ízében természetes.”¹⁹

1. A címernyerő alakjának ábrázolása

A nemesi heraldika kedvelt címerképe az ember, hiszen a pajzson a címerkérő harcos alakja látható, sőt a címerszerzők szívesen ábrázoltattak címerükben egy-egy megtörtént eseményt is, amellyel valószínűleg saját hősiességüket akarták utódaik számára megörökíteni. Ezt bizonyítja, hogy a Bethlen-armálisok között 94 címerképen találni emberi alakot, 61 esetben teljes, 20 esetben lovast és 13 címerképen növekvő embert. Ezek között elenyésző a fegyver nélküli ábrázolás, hiszen a korabeli társadalom értékrendjében magas fokon állt a katonai erény. A legkedveltebb a teljes ember ábrázolása, melyek vagy páncélba, vagy ruhába öltözöttek. A ruha vörös vagy zöld színű, de előfordul esetenként a bíbor és a jácint is, a csizma sárga, s a férfi általában süveget visel. Ritkán fordul elő, hogy kifejezetten magyar viseletet említenek a leírásban, de ritka a kék és a fehér ruha is. A felsőruhát sokszor nevezik *tunica* néven, ez talán a mentét jelenti, s viselnek még köpenyt is, amely a dolmánynak felelhet meg.

Jellegzetes címert kap Sebestyén de Mezeoband András (1614, Kolozsvár): teljes ember zöld ruhában, egyenesen áll, jobbájában kardot, baljában 3 érett búzakaralászt tart. Ennél naturálisabb Cheh Miklós lófő jelvényének leírása (1615, Gyulafehérvár), akinek a címerén egész ember áll egyenesen, jobbával vérvő tatárfejet döf át karddal (*pugio*), és fölfelé emeli. Előfordulnak olyan ábrázolások is, melyekhez nem tartozik fegyver vagy harciasságra utaló szimbólum, ilyenek a névcímerek, a papok és egy-egy világi értelmiségi címere. Nagygeory János deák 1625-ben a következőt kapta: zöld ruhás teljes ember, bal kezében virágkoszorút tart. Két esetben szerepel együtt a teljes ember és a félkar ábrázolása, az egyiket Faggias de Vitorda Bálint fejedelmi zászlótartó kapta (1628, Gyulafehérvár), a pajzson teljes ember fedetlen fejjel, alul fehér, felül vörös ruhába öltözve, baljában különböző színű zászló, jobbával mintha kardot akarna rántani; ezzel szemben egy félkar könyökből felfelé emelve 3 búzakaralászt szorít. A másikon (Posgai de Felfalu György, 1627, Gyulafehérvár) a keresztény nép ellensége, egy török áll egyenes testtel, a pajzs másik oldalán levágott félkar, amely a török nyakát átvágja. Valószínűleg megtörtént esetet mond el Varsóczi Pál címerképe, amelyen teljes ember páncélba öltözve ütlegel egy hátrakötözött kezű férfit (1628, Gyulafehérvár). Érdekes Tolvay de Haroklian István története is, amikor teljes ember vörös ruhában, robosztusan egy bika farkát húzza kifelé, a szarvait pedig mindkét kezével megragadja.²⁰

A lovasokat kivétel nélkül mindegyiket felfegyverezve ábrázolják, leggyakrabban páncélban, aranyos karddal felővezeve, szépen felfegyverezve, egyenesen ül a ló hátán. Mint a mesebeli királyfi. Bátor és hősies, megjelenésénél fogva is nemes. A lovas vágatás közben történő ábrázolása nem jellemző, mindössze három alkalommal fordul elő. Két lovas látható Barbeli-Kistoto de Varad János címerén (1626, Gyulafehérvár): zöld fűvön díszes lószerszámokkal és hadi eszközökkel felszerelt vörös lovon ülő katona puskalövessel leteríti a vele szemben szintén lovon ülő tatárt, aki éppen nyilát feszíti ki. A sisakdíszben 2 kiterjesztett sasszárny vörös és kék színekkel megkülönböztetve, közöttük kard hegyére tűzve tatárfej látható.²¹ A növekvő alakok rendszerint koronából nőnek ki, egyszer fordul elő, hogy koszorúból, egyébként hasonló az ábrázolásuk, mint a teljes embereknek.

2. Pars pro toto – levágott fej és félkar

„A teljes emberi alak helyett gyakran szerepel valamilyen testrész... Hazai heraldikánkban gyakran felbukkan a levágott (török) fej, a vitézség, a címernyerő győzelmének szimbólumaként. Még kedveltebb címerképünk azonban a kar. Ez lehet letépett, ha nem a törzzsel együtt fordul elő, s a választóvonal nem sima, hanem cafatos; levágott, ha a választóvonal sima”²² A

¹⁹ Donászy 1938.

²⁰ Gyulai (szerk.) 2003. 8.292. sz.; 8.56 sz.; 13.104. sz.; 12.105. sz.; 14.4. sz.; 14.9. sz.; 8.298. sz.

²¹ Up. 12.53. sz.

²² Bertényi 1993. 32.

vizsgált időszakban is igaz a fenti megállapítás, 29 címerkérő ábrázoltatott címerében levágott fejet, 57 címerkérő pedig félkart. A levágott fej gyakran a címernyerő vitézségének, bizonyítékaként jelenik meg a címerképeken. Bethlen adományain 15 törökfej, 5 tatárfej jelenik meg, vagyis fő ellenségnek a törököt tartják, az ellenség fejét említik 2 esetben, egyszerűen emberi fejet ötször. A levágott fejnek egyszer süveg nélküli a jelzője, s érdekes, hogy csak egyszer jelenik meg egy német feje, mégpedig Baratt de Kegie Miklós címerében (1621, Magyarbrod, Morvaország), ahol a levágott páncélos emberi kar véres szablyát tart, ezzel egy német sapkás emberi fejet szúr át.²³ A fejek véresek, ember vagy félkar a hajánál fogja, vagy valamilyen fegyverre szúrva tartja felfelé. Ritkán fordul elő, hogy a földre dobva ábrázolják. Oroszlán tartja a török fejet Cziabay de Cziaba Pál (1618, Kolozsvár) címerében.²⁴

Gyakoribb a félkar ábrázolása, 20 esetben szerepel a leírásban a „levágott” jelző (a többi előtt azonban nem alkalmazzák a letépett jelölést). Szintén 20 esetben öltöztetik páncélba a félkart, egy alkalommal aranypáncélt kap a címerkérő. Vörös ruhaujjat háromszor, zöldet kétszer ábrázolnak. A képek nem túl mozgalmasak, majdnem a felük egyszerű félkar, amely csupasz kardot tart, vagy csupasz karddal csap felfelé. Kissé színesedik a címerkép, amikor a kard véres, vagy levágott fej kerül rá, esetenként búzagalász. Kevés változatosság a fegyverekben is látható, megjelenik a nyílvevő és a zászlós kopja is. A címerképet valószínűleg legtöbbször a pajzs közepére kérték, ugyanis csak néhány utalás van a pajzstalpra, illetve a pajzs egyéb részeire. Papa de Ibrani Mihály és János címerében (1625, Gyulafehérvár) királyi koronából emberi kar emelkedik ki, amely egy kardot tart felfelé, sisakdíszében ugyanez a kép ismétlődik. Gyulafehérvári Nexul Miklós felszabadított jobbágy (1625, Gyulafehérvár) adományán virágos dombocska alkotja a pajzstalpat, melynek csúcán zöld ruhás levágott félkar csupasz kardot tart előre. Nem túl mozgalmas az a címerkép sem, amelyen levágott páncélos kar kardot tart fölfelé, középen egy korona látható (Kouvaczy de Szoboszló Lőrinc, 1628, Szamosújvár vára). Érdekesebb a költő Szabó Lőrinc ősének címere: egy félkar nagyon erős csupasz kardot tart felfelé és egy másik ellenséges kart szúr át. Egyik oldalon a Nap, a másikon a hold látszik. Sisakdíszében korona fölött fényes csillag ragyog (Szabo de Gaborján Mihály, 1627, Gyulafehérvár).²⁵ Még érdekesebbé teszi a címerképet, hogy címerrajza is megvan,²⁶ azonban nem egyezik a leírással. Két félkar összesen 4 címerképen fordul elő.

Felhőből emelkedik ki a félkar három címerképen, Ouari György huszti prédikátor kapta az elsőt (1613, Nagyszeben): emberi jobb félkar ruhába öltözve, fényes felhőből kinőve, nyitott könyvet, Bibliát tart. Pálffy-Eniedi István, a nagyobb kancellária írnoka, esküdt jegyzője címerképen nyitott könyvecske, ettől jobbra a pajzs felső sarkában emberi félkar egy felhőből kihajolva író tollat tart, mintha írna vele. A könyvecske lapjára a SPES (remény) szót írták. Sisakdíszében két emberi félkar egymással szemben; jobb oldali író tollat, a bal félig nyitott könyvecskét fog. Zeoke de Gyula Mihály kereki udvarbíró (1623, Várad) címerpajzsának alsó részén egy szikla, melyen balra forduló sas van, csőrében viruló borostyánt tart, bal lábán áll, felemelt jobbával pedig saskeselyű tollat tart a körmével. A sas fölött a pajzs jobb sarkában villámlás (!) tűnik fel. A sassal szemben felhővel körülvéve egy emberi kar emelkedik ki, mely csupasz kardot tart. Sisakdíszén zöld spirális korona, benne három sas toll emelkedik ki egyenlő távolságra egymástól. Ha nem tudnánk a foglalkozásukat, akkor is egyértelmű lenne. Említést érdemel még Nagy-Szász de Vaydaszentiuán Lőrinc udvari familiáris (1625, Gyulafehérvár) címerképe, amelynek a közepén egy kéz összeszorított ököllel egy nyitott szájú sast fog, amely egy ludat tart. A sisakdíszén egy kéz nyílkoztart, amelynek a hegye fölfelé fordul.²⁷

²³ Gyulai (szerk.) 2003. 11.49. sz.

²⁴ Up. 10.127. sz.

²⁵ Up. 13.98. sz.; 13.3. sz.; 12.114. sz.; 14.31. sz.

²⁶ Siebmacher (CD-ROM) Gáborjáni

²⁷ Up. 7.24. sz.; 7.244. sz.; 7.259. sz.; 13.40. sz.

3. Fegyverek

Bethlen Gábor címeradományaiiban is világosan kirajzolódik, mennyire kedvelt a címerképeken a fegyvermotívum, 187-szer találkozunk ábrázolásával. A kardot gyakran nevezik *ensis* vagy *gladius* néven, de lehet egyenes kard, hegyestőr is, de említik a magyar szúrófegyvert, a szablyát is.

Az alábbiakban a különböző fegyverek előfordulásának számát láthatjuk.

Kard (<i>mucro, ensis, gladius</i>)	104
<i>Pugio</i> (hegyestőr)	20
<i>Framea</i> (szablya)	14
Lándzsa	12
Nyíl	9
Puska	7
Buzogány	6
Zászlós kopja	3

2–2 esetben rövid török kard, kés, kapa (*sarculum*), sőt hadnagyi bot, 1–1 esetben pedig számszerúj, bomba, szekerce kerül a címerképre. Egyértelműen a kard a legnépszerűbb fegyver, amely ember, kar, illetve címerállat kezébe kerül. Leggyakrabban csupasz, tehát hüvelyéből kirántott és felfelé csapó formában, sokszor véresen (vértől csatakosan) látható. Néhány jellemző címerkép: a legegyszerűbbek közé sorolhatjuk például a Biro de Ürögd György és István számára adományozott címet, amelyen emberi kar csupasz kardot tart felfelé (1618, Várad); vagy egy teljes férfi teljesen vasba öltözve, felfegyverezve; jobbjával hüvelyéből kihúzott véres kardot tart felfelé (Berezki András, 1619, Gyulafehérvár). Ugyanaz a kép, csak címerállat motívummal Czizmadia János (1618, Gyulafehérvár) címerén: oroszán két hátsó lábára támaszkodik, jobb mellső lábával véres csupasz karddal csap felfelé. (Megjegyzem, hogy az említett Czizmadia János néven két bejegyzés is található, s a címerképük annyiban különbözik, hogy az állat nem oroszán, hanem farkas.) Sokszor az ember és a címerállat mindkét kezébe fegyvert adnak, vagy az egyik kezébe fegyvert, a másikba levágott török fejet, esetenként búzakalászokat. Vörös ruhás férfi mellvértben, karpáncélban, sárga csizmában, jobbjában csupasz kard; baljában véres emberi fejet tart a hajánál fogva (Lukats de Sepsizentian György, 1622, Beszterce). A pajzson királyi korona, ebből teljes fehér ruhás ember emelkedik ki, jobbjában *framea*-t, baljában szekercét tart Zegeci Ferenc armálisán (1621, Magyarbrod).²⁸ (A szekerce a rövidnyelű ácsbárd szláv eredetű neve.) Előfordul, hogy olyan kardot ábrázolnak, melyet két kézben tartanak (mindkétszer medve).

A lő- és tüzfegyver is megjelenik, de népszerűnek nem mondható. A Gadó de Korod Mihály és Bertalan számára leírt címerképen szinte megelevenedik egy történet (1624, Gyulafehérvár): vörös lovon ülő, sisakba és mellpáncélba öltözött katona fut nagyon gyorsan előre és bombát dob a keresztény nép kibékíthetetlen ellenségére, egy nyíltegezzel felővezett tatárra, aki éppen egy nyílvesztőt próbál kilőni.²⁹

Ritkaságnak számít, hogy a fegyver főmotívumként jelenjen meg a címerképen. Ilyen Nagi de Varad Mihály címerkerő (1623, Várad) adománya, amelyen a leírás szerint buzogány és szembefordított csupasz kard szerepel. Baboni János (1618, Kolozsvár) címerképén pedig véres kard hüvely nélkül felfelé csap. Még mindig főmotívumnak számít a Kaszai de Kasza János, Banffi de Lossoncz Dénes és Báthori de Somlío Anna felszabadított jobbágyának címerképe, amelyen királyi korona közepéből egy hadi lándzsa emelkedik ki lelógó vitorlakkal és 3 érett búzakalász (1615, Gyulafehérvár). Végül egy igazán egyedi címer, melyet Szaniszló de Felseocziarnaton Miklós szerzett (1621, Nagyszombat), a címerképen pedig a gyalogsági jelvények jelennek meg: vörös kiterjesztett gyalogsági zászló és századosi buzogány van keresztbe téve, ezen felül gyalogsági dob és dobverő, amelyek a dob két oldalán függnek.³⁰

²⁸ Up. 10.62. sz.; 10.121. sz.; 10.103. sz.; 10.117.sz.; 11.927. sz.; 11.19. sz.

²⁹ Up. 13.88.sz.

³⁰ Up. 11.490. sz.; 10.15. sz.; 8.39/a. sz.; 15.2. sz.

4. Címerállatok

Az állatábrázolások igen népszerűek a 17. század első felének Erdélyében is, s roppant változatos Bethlen-armálisok faunája is (zárójelben az ábrázolás száma): bika (2), daru (7), egyszarvú (3), farkas (10), galamb (8), gólya (5), griff (5), hattyú (1), kígyó (2), leopárd (6), ló (2), medve (4), oroszlán (27), páva (1), pelikán (1), róka (1), sas (4), sólyom (5), strucc (3), szarvas (3), vadkan (1). Az állatok ábrázolásánál is találkozhatunk teljes alakú megjelenítéssel vagy az egyes testrészek ábrázolásával is. Az emberi testrészekre használt jelzők (letépett, levágott) az állatokra is érvényesek, emellett lehetnek álló, ágaskodó, ugró, lépő helyzetűek is. Ábrázolnak teljes állatalakot és növekvőt is. A hanyatló heraldika jellemzőjeként az állatok rendszerint természetes színükben jelennek meg, ami bizonyos esetekben igen érdekes megkötés (értem ez alatt a természetes színű griffet).

Bethlen Gábor címeradományaiban a 107 címerállat közül vitathatatlanul az oroszláné az elsőség, 27 esetben találkozunk vele. Ha az oroszlán szembe néz, akkor leopárd a neve a heraldikában, itt azonban valószínűleg valóban leopárdról (foltos párducról) lehet szó, az erdélyiek ugyanis, a törököknek köszönhetően, jól ismerik a párducbőrt, s az elit katonai réteg viseli is a belőle készült „kacagányt”. Hatszor leopárddal/párduccal és háromszor kétféjű leopárddal adományozták meg a címerkérőt. Az oroszlán az esetek többségében hátsó lábain egyenesen áll, tátott szájjal, kinyújtott nyelvvel, a farka szintén felfelé áll. Mellső lábaival valamilyen fegyvert tart. Jellemző az is, hogy az egyik mellső lábával kardot, a másikkal koronát tart. Koronából emelkedik ki az oroszlán 5 armálisán, ezeken az ábrázolás megegyezik az előbbiekkkel, két címerleírásban növekvő oroszlánt említenek, valószínűleg a pajzstalpból emelkednek ki. Az erdélyi prédikátorok címerén felhőből emelkedik ki az oroszlán. Úgy is értelmezhetjük, hogy a címerkérő, mikor az oroszlánt kérte címerképül, akkor önmagát ruházta fel annak jeles tulajdonságaival. Más a megközelítése ebből a szemszögből a következő három címerszerzőnek, akik önmagukat, mint a félelmetes oroszlán legyőzőjét, méltó ellenfelét jeleníthetik meg. Igazán különleges az a címer, amely egy alvó oroszlánra támaszkodó vasba öltözött embert ábrázol, jobbában csupasz lándzsát tart előre, baljával aranyos királyi koronát tart fel. Ezt a címert 1000 bagaméri mezei hajdú kapta, akik korábban Báthori Gábor adományosai voltak. Czauz de Gyulafehérvár Pál bojár, udvari familiáris (1627, Gyulafehérvár) pajzstalpán sziklák ágakkal és virágokkal, a pajzsban pedig egy lovas ragyogó felszereléssel, aranyos tegezzel, igen gyorsan fut egy oroszlánnal szembe, kezében íjat feszít, nyílvesszőt lő ki az oroszlán szájába, egy másikat éppen ki akar löni. Növekvő páncélos ember, amely egy oroszlánt a szájánál átszúr, baljában fehér liliumot tart, látható Egri-Szambo de Karanczy Gergely és István címerén (1625, Gyulafehérvár). Véresebbnek hatnak a leopárdábrázolások, különösen a kétféjű, mely talán a mitikus sárkányhoz áll közel, mindenesetre az egyik szájából mindhárom esetben lángot lövell, de Szabó de Migles gyalogos testőr esetében a vörös pajzson háromszögű szikla, amely fölött fél leopárd emelkedik ki, jobbában véres tört tart felfelé, bal lábával borostyánkoszorút tart, szájából lángnyelveket lövell. Különleges az a kép is, amit Kosa de Czykszentmihály György kért pajzsára (1627, Brassó): pajzstalpon dombocska zöld füvel, csúcsán egy leopárd egyenesen áll, nyakánál egy nyílvessző ütötte át, szájából pedig a vér lángnyelvként lövell ki; mellső lábaival egy aranyozott keresztet tart. Az „oroszlánábrázolás” boncolgatásának befejezéséül megint egy ritka címerábra, ahol a pajzstalpon zöld fűvön 2 természetes színű leopárd, az egyik jobbról, a másik balról a hátsó lábán áll a fűvön, és a közöttük álló töröknek az oldalát tépik bal mancsukkal kegyetlenül, a jobb mancsukkal az arcára támadnak (Komlosi de Komlos Mihály szervitor, 1629, Fogaras).³¹

Az oroszlán után a farkas motívuma a leggyakoribb. A heraldikától idegenkedő magyarországi címerek az állatalakok közül is leginkább a természetes környezet faunájából válogattak. A farkas kedvelt heraldikai élőlény, ami a korabeli mindennapi környezetben való gyakori feltűnésére mutat, különösen Erdélyben volt jelentős a kultusza. A Hunyadiak alatt felemelkedő Szapolyai család címerének első előfordulásakor is farkast vésetett pecsétnyomójára

³¹ Up. 12.109. sz.; 14.1. sz.; 13.19. sz.; 14.51. sz.; 14.15. sz.; 14.69. sz.

(1462), és Szapolyai János uralkodóként is a farkast tartotta elsődleges jelvényének.³² Négy címerképen koronából növekvő farkast látunk, mellső lábával valamilyen fegyvert tart (puska, *framea*, nyíl, lándzsa). Az emberrel ábrázolva az ember győzelmét ábrázolja két címeren, az egyikken teljes ember vörös mentében, zöld köpenyben/dolmányban, jobbával hüvelyéből kihúzott véres kardot tart felfelé, baljával igen éles késsel farkast dőf át a derekánál (Bertalan-Karkay Márton fejedelmi szakács, 1617, Gyulafehérvár). A másikon a farkas, mintha elzuhanna, nyakánál egy karddal átszúrva (Horuat János).³³

Az állatok egymás közötti viszonyát feltüntető címerek szerint a magyar lelket inkább a véres jelenetek ragadták meg, legalábbis kevés olyan címerünk van, mely az állatok egymás iránti gyöngédségét, családi életét tünteti fel. Ezt példázza az egyetlen olyan címerkép is, melyen két különböző állat látható. Ezen egy természetes színű farkas, amely erősen megragad egy bárányt, mintha egy késsel le akarná vágni (Horuat Péter, 1614, Gyulafehérvár).³⁴

A sas, a legnagyobb ragadozó madár már az ókorban is gyakran előfordult az ábrázolásokon, és a középkorban a német-római császárok címerállata lett – később kétfejű változatban. Moháctól egészen a Monarchia felbomlásáig folyamatosan jelen van a magyar heraldikában is. Ez azonban Bethlen Gábor Erdélyére nem kifejezetten jellemző, négy címerképen szerepel mindössze, de ezek mindegyike említésre méltó. A már említett Nagy-Szász de Vaydaszentiuán Lőrinc udvari familiáris (1625, Gyulafehérvár) címerképeinek közepén egy kéz összeszorított ököllel nyitott szájú sast fog, amely viszont egy ludat tart. A szintén említett Zeoke de Gyula Mihály kereki udvarbíró címeradományán a pajzstalpat szikla képezi, melyen balra forduló csőrében viruló borostyánt tart, bal lábán áll, felemelt jobb lábával saskeselyű-tollat (*pennam vulturi*) tart karmával, a sassal szemben felhővel körülvéve egy emberi kar emelkedik ki, amely csupasz kardot tart. Fodor János szervitor címerkérő pajzsán természetes színű sas kiterjesztett szárnyakkal áll egy csupasz kardon és csőrében írotollat tart (1617, Fogaras). A negyedik a legkülönlegesebb, amelyet Sayti de Endred Pál kapott (1624, Gyulafehérvár), a pajzsán sas szárny saslábra támaszkodva, a karmai egy *pugiot* tartanak.³⁵ A sasláb-motívum a Perényiek címerén is megtalálható, s Bertényi Iván szerint több értelmezése van ennek a szimbólumnak, így óvatosan kell vele bánni. Az egyik magyarázat szerint azt jelenti, hogy amit a címerszerzők az alázatosság és a vitézség körmével megragadtak, állhatatosan meg is tartják. A másik magyarázat szerint a sasláb a madarak halálát jelenti.³⁶

Különleges és népszerű heraldikai madár az őrdaru, ikonográfiája szerint a fél lábon álló daru egyik lábával követ tart, s az éberség szimbóluma, „a darvokról ugyanis sokan mondják, hogy amikor összegyülekeznek, hogy biztonságban pihenhessenek, egyikük követ vesz felemelt lábába. Amíg a kő le nem esik, a többiek biztonságban érzik magukat, tudván, hogy társaik virrasztanak fölöttük. Ha pedig leesik – ami nem történhet másként, csak ha s mondott örök elszunnyadnak –, valamennyien felriadnak, és tüstént szétrebbenek a zajra”.³⁷ Más elképzelés szerint a daru olyan könnyű, hogy kénytelen súlyt vinni magával.³⁸ Őrdaru szerepel azon a címerábrán, amelyet Fodor de Szentimre István és Ferenc lófők kaptak (1627, Gyulafehérvár), a pajzstalpon zöld fű, rajta táplálékot gyűjtő két daru, a harmadik közepén felemelt lábbal, felemelt fejjel erősen tart egy követ, egy dárda pedig a nyakát átszúrja. A golyát is ábrázolják örgőlya-ikonográfiával.³⁹

A képzeletbeli lények közül a griff mint ősi mitológiai állat ötször jelenik meg. Az ábrázolásban az oroszlán és a sas kombinációja. A fej, a nyak és a szárny a sasé, a test többi része az oroszláné. Képzelet szülte lény az egyszarvú (*unicornis*), a homlokán szarvval ábrázolt ló is; mások szerint inkább kecske alakját viseli. „Az egyszarvú nem számított ritka címerképnek a

³² Gyulai 2004. 91–93.

³³ Gyulai (szerk.) 2003. 8.152. sz.; 14.49. sz.

³⁴ Up. 7.207. sz.

³⁵ Gyulai (szerk.) 2003. 13.40. sz., 7.259. sz.; 8.135. sz., 13.18. sz.

³⁶ Bertényi 1993. 48–49.

³⁷ Gyulai 2005.

³⁸ Bevilacqua 1913.

³⁹ Gyulai (szerk.) 2003. 13.83. sz., 8.140. sz.

15–16. században, megjelenik a Szapolyaiak címerén is. „Bizonyára a gyors rangemelkedés készítette a Zápolyákat arra, hogy a régi, kissé talán provinciálisnak tűnő farkasuk helyett új, a nyugati heraldikában kedvelt és a magyarországiban is egyre gyakoribb képzeletbeli állatot tegyenek meg szimbólumuknak, amelyhez több, a korban ismert legenda, jelkép kapcsolódott... A farkassal és egyszarvúval osztott pajzs bonyolultabb és talán előkelőbb megjelenést adott a Szapolyaiak címerének.”⁴⁰ Ábrázolásával találkozunk Bethlen adományai között is, összesen három esetben. Az ábrázolt képeken fegyvertelen, békés megjelenésű. Két címerképen futó alakban ábrázolják, egyszer királyi koronából növekszik. A pajzs egy részét királyi korona foglalja el, ebből egy egyszarvű köldökéből nő ki, első lábaival kiemelkedik, jobbáiban három fehér lilomot tart Kovacz de Decze György debreceni lakos címerpajzsán (1616, Gyulafehérvár). Szalontai–Szabo de Varad István pajzsának mezejében futó egyszarvű, szájában zöld pálmaágot visz (1623, Várad), Chierej Tusson de Kazon Mihály udvari familiáris (1626, Gyulafehérvár) címerképen pedig virággal díszített mezőben természetes színű egyszarvű vágtat, sisakdíszében korona és hasonló unikornis, mely mellső lábát feltartja.⁴¹

A kígyó is szerepel a címerképeken. A köztudatban rettegett és igen gyűlölt állat, a Bibliában is mint a Sátán szimbóluma szerepel. Sok ábrázolásban a kígyó a farka hegyén áll, ugyanis régen úgy élt a köztudatban, hogy a kígyó teste függőlegesen tekereg, és fejét magasra emeli, ezért heraldikai ábrázolása mindig függőlegesen gyűrűzőnek mutatja a kígyót. Ennek ellentmond, és az erdélyi heraldika naturalista ábrázolását példázza a következő címerkép: zöld fűvön természetes színű gólya áll, és a nyaka köré tekeredő kígyót a nyakánál megragadja (Vanyai Illés kassai kamarai tanácsos, 1624, Beszterce).⁴²

„A medvéről elterjedt közhit, hogy két lábra állva támad. A címeres ábrázolásban mindig így is jelenik meg, pedig megfigyelések alapján bebizonyosodott, hogy csak kevés esetben támad ebből a testhelyzetből” – írja Bevilaqua Béla, s Bethlen adományainál négy esetből kétszer valóban így van, bár ekkor sem támad, hanem azt a bizonyos nagyon nehéz kardot tartja két mellső lábával. A másik kettőn az emberrel ábrázolják, egyikén leszúrva, a másikon ember vonszolja.

Igen gyakori a csőrében olajágot tartó galamb. A zöld olajág a szelídség és a béke szimbóluma. Valószínűleg Noé galambja vihette be a köztudatba, és a meseirodalom is erkölcsi tanításként használta a galambot. „A szenteség jelképévé az is tette, mivel epehólyagja nincs, s a ... felfogás az epét a rosszindulatúsággal köti össze.”⁴³ A galamb a harmadik leggyakoribb címerállat, a címerképekbe változatosságot visz, hogy olajág, búzakarász, borostyán és lilom váltakozik a repülő galamb csőrében. A fiait vérevel etető pelikán képe abból a valóságos tényből alakult az önfeláldozás szimbólumává, hogy a pelikán a zacskójában vizet és apró halat visz a fiainak. A pelikán egyszer fordul elő, mégpedig Horuat de Marosjara Boldizsárnak, a nagyobb kancellária hivatalnokának (1620, Kassa) címerpajzsán, itt hármaskörű csúcsán természetes színű pelikán áll 2 fiókjával, szárnyait följük terjeszti, és vérevel táplálja őket.⁴⁴ A sisakdíszében Kovacz de Homorodalmás Péter kérte ezt a szimbólumot, mely egyben a reformációnak is a jelképe. Vallási motívum a szarvas, szintén megjelenik a címerképeken, a sólyom ábrázolása sem ritka, a házi pávát is választották armálisukra Bethlen adományosai.

Kimeríthetetlen a címerállatok ábrázolásának sokszínűsége, a természetű ábrázolás azonban szinte mindegyiket jellemzi, két címerkép azonban az erdélyi naturalista heraldikában igen ritka arany színnel festették meg az állatokat. Az előkelő úr, Bornemissza de Coloswar Tamás belső kamarás (1614, Gyulafehérvár) címerében hasított pajzs szerepel, benne zöld fűvön aranyszínű oroszlán áll egyenes testtel, nyitott szájjal, nyelve vörös, farka egyenes, hátsó lábain áll és a pajzs bal oldala felé fordul, mellső lábait kinyújtja; a vörös bal mezőben egy fedet-

⁴⁰ Gyulai 2004. 95–96.

⁴¹ Up. 8.152. sz.; 11.169. sz.; 13.42. sz.

⁴² Up. 13.420. sz.

⁴³ Bevilaqua 1913.

⁴⁴ Gyulai (szerk.) 2003. 10.211. sz.

len fejű férfi áll violaszínű dolmányban, csizmája sárga, jobbában rövid csupaszkard, melyel az oroszán mellébe szúr. A másik címerben aranyszínű, jobbra néző griff szerepel kinyújtott nyelvvel, széttárt szárnyakkal (Boytos-Szabó de Egeres István, 1615, Gyulafehérvár).⁴⁵

5. Mesterségek ábrázolása

Igen nehéz következtetéseket levonni a címerképeken lévő ábrázolások jelentésére vonatkozóan, mégis vannak olyan címerábrák, illetve motívumok, melyek bizonyos társadalmi csoporthoz, vagy foglalkozáshoz köthetők. Számtalan példát sorolhatnánk, például a katonák címerképeiben a fegyverek ábrázolására. Igaz azonban az is, hogy nem csak katonák címerképén jelenik meg a fegyver.

A kancelláriai tisztviselők rendszerint maguknak állították ki az okleveleket, ezért címeresleveleik leírása igen hosszú és alapos, akár 3 oldalra is terjedhet a Királyi Könyvekben. Minden címerképük különleges, előszeretettel választották az író tollat mint foglalkozásuk jelképét motívumként. Az írnoki munkát részletesen leírja Dengelegi-Biro de Dengelegi Balázs, a nagyobb kancellária írnoka (1620, Kassa) címerleírásában. Szerzett címerének pajzstalpán szikla, csúcsán koronás sólyom kiterjesztett szárnyal, mintha repülni készülne, csőrében zöld olajágot tart, karmaival író tollat markol. Kovacs de Homorodalmás Péter, a nagyobb kancellária írnokának és hiteles jegyzőjének címerén egy kőszikla emelkedik ki, fölötté teljes oroszán áll, bal mancsában *mucrot*, jobbában író tollat tart. Sisakdíszén királyi korona fölött természetes színű pelikán, amint 2 fiókáját saját vérével táplálja. Az író toll tehát az írnoki munkát, a sisakdísz pedig a reformáció iránti elkötelezettséget jelképezi, ami azt valószínűsíti, hogy a címernyerő tisztviselő Bethlen kálvinista hívei közé tartozott. Pálffy-Eniedi István, a nagyobb kancellária írnoka és hites jegyzője címerképén nyitott könyvecske, jobbra a pajzs felső sarkában emberi félkar egy felhőből kinyúlva író tollat tart, mintha írna vele. A könyvecske lapjára a SPES (Remény) szót írták. A sisakdíszben 2 emberi félkar egymással szemben, a jobb oldali író tollat, a baloldalon félig nyitott könyvecskét fog.⁴⁶

A papoknak és a prédikátoroknak adományozott címereket is a foglalkozásjelképek közé sorolhatjuk, mivel a címerképeken szívesen ábrázolják önmagukat papi tevékenységük közben, kezükben Bibliát vagy egyházi szertartáshoz köthető tárgyat tartva. Példa rá a Erdély és a Részek prédikátorai számára adományozott említett, heraldikailag egyébként igen hibás címerkép, ahol a Biblia jelenik meg „beszélő” motívumként, de ugyanígy említhetjük Ouari György huszti prédikátor címerképét: emberi félkar fényes felhőből kinőve nyitott könyvet, Bibliát tart. Egyházi tevékenység közben ábrázolják a papot Czupor Mihály alsótorjai katolikus pap címerpajzsán: teljes ember gyászkontösben és palástban, jobbában kódexet tart, amely feketés vörös színnel van bekötve, baljával ragyogó fehér misekendőt (verejtékkendő, csak gyászmisén használják) tart.⁴⁷ Az utóbbi pap adománya példa a református Bethlen vallási toleranciájára is.

A katonák, a kancelláriai hivatalnokok és a papok mesterségcímerein kívül egyéb foglalkozásra utaló címert is találhatunk, bár, furcsa módon, meglehetősen keveset, pedig Bethlen társadalmi bázisában kiemelt szerepet kaptak a polgári és kézműves rétegek. Ilyen Baronyai Zabo Jánosnak, az udvari szabók előjárójának címere, melyen mély folyóból egy szikla emelkedik ki, ennek csúcsára koszorúcskát helyeztek, ebből egy katona növekszik („emelkedik ki köldöktől”), zöld ruhában, skarlát és vörös színű süvegben, amelyet nyusztprém övez, jobbával csupaszkardot von ki, baljával szabóollót tart egyenesen felfelé. Bizonyos kereskedő, mégpedig balkáni az a Görög de Fogaras Konstantin, akinek címerében középen egy gyors folyó folyik, habjaiban egy megterhelt hajócska dagadó vitorlával, mintha viharba került volna.⁴⁸

⁴⁵ Up. 7.246. sz., 8.29. sz.

⁴⁶ Up. 10.183. sz.; 14.92. sz.; 7.244. sz.

⁴⁷ Up. 7.24. sz.; 8.17. sz.

⁴⁸ Gyulai (szerk.) 2003. 12.56. sz.; 13.22. sz.

6. Címerszimbolika

A pajzsbeli ábrázolásnál megkerülhetetlen a címerek szimbolikus jelentésének kérdése, a címer ugyanis leegyszerűsített értelemben a címer tulajdonosának jelképe, így érthetőnek tűnik, hogy a heraldikusok mindig is igyekeztek a szimbólumábrák rendszerét meghatározni, pedig ez a próbálkozás igen nehéz, sőt sokszor lehetetlen is. A régi címereink többsége pecsétek vagy egyéb források alapján ismert, amelyek csupán rajzot adnak, de még a címereket adományozó oklevelek is ritkán térnek ki az ábrázolások jelentésének magyarázatára. „Így nekünk, a XX. század emberének kellene kitalálnunk, mit gondolhatott a pl. félezer évvel ezelőtt élt címernyerő (illetve a címer tervezője, rajzolója), amikor egy medvét, vadembert vagy egyéb címerképet kért, illetve rajzolt valamelyik címerbe. Még ha elmélyedünk is a címerfelvétel időszaka szellemiségének a tanulmányozásában, az eszmetörténeti, mentalitástörténeti kutatások pillanatnyilag távolról sincsenek még olyan eredmények birtokában, hogy a tudományosság igényével következtessünk a legtöbb címerkép jelentésére.”⁴⁹

A címerek egyedi értelmezését csak akkor kísérletelhetjük meg, ha az oklevél szövege erre támpontot ad. Bethlen címerlevelei csak kis számban tartalmaznak olyan címerleírást, mely értelmezi is a címerképet, vagy annak valamelyik elemét. A címermagyarázatokkal azonban még így is óvatosnak kell lenni, el kell kerülni, hogy ezek alapján valamiféle általánosítást vonjunk le, előfordulhat ugyanis, hogy a megadott értelmezés pusztán a megadott adománylevélben leírt egyedi esetre vonatkozik. A Bethlen Gábor által adományozott címerek leírásában 5 alkalommal fordul elő utalás a címerkép jelentésére. Baczio de Ereszteueny Márton udvari familiáris (1622, Brassó) címerképe a gazdagságot jelképezi: a pajzson egyfelől jobb, másfelől bal emberi kar, könyökben behajlítva, a pajzs széle felől középre hajlanak; a két kar sötét színű, felfelé nagyon szélesedő csavart szarvat, vagyis bőségszarut (*cornucopia*) tart a hegyével felfelé, a bőségszaruban, az ikonográfiai szabálynak megfelelően szőlőfürtök, szőlőgerezdek, érett búzakarász, gránátalmák, gyümölcsök és termések vannak vegyesen. Az egyik kéz a végénél, másik a legszélesebb részénél fogja. Felül körfelirat: *Ditat Servata Fides* (A hűség megőrzése gazdaggá tesz). A sisakdíszben 3 érett búzakarász. Olyan székely kapta ezt a címerképet, aki világosan és egyértelműen híve Bethlen Gábor fejedelemnek. Fabian Márton és István (1628, Gyulafehérvár) címerképén egy házi páva látható kiterjesztett és szétárt farokkal, csillogó tollakkal, a felette lévő mező közepén egy századosi buzogány és egy csupasz kard keresztezi egymást. Az oklevél szövege szerint a keresztbe tett századosi buzogány és kard szimbolizálja a katona iparkodását. Egyszerű címerképet választottak Janczio de Niuytod Gáspár és István (1625, Gyulafehérvár) a testvérek egyetértésének szimbolizálására: könyökben behajlított emberi kar csupasz kardot tart felfelé, fölötte búzakarászok, melyek az egyetértést fejezik ki. Az éberséget szimbolizálja a Nagy Andrásnak adományozott címerkép (1615, Fogaras), a pajzstalpon egy szikla emelkedik a magasba, csúcsán aranykorona, rajta egy természetes színű gólya bal lábán áll, jobbával picike író tollat tart, mintha örködvé.⁵⁰

Beszélő címereknek azokat a címereket tekinthetjük, melyek a címerszerző nevére, foglalkozására utalnak. A magyar heraldikában igen kevés példát találunk erre, a tanulmányozott címerleírások között is csak csekély számban fordul elő. A címerszerző mesterségére utaló címerképeket már az előző fejezetben említettem, ezért itt azokat a címereket mutatom be, amelyek címerképének egy-egy szimbóluma a tulajdonos nevére, több esetben azonban a mesterségére is utal. Farkas de Dalnak István (1623, Gyulafehérvár) címerében zöld fűben természetes színű farkas áll hátsó lábán egyenes testtel, nyitott szájjal, kinyújtott vörös nyelvvel, farkát felfelé emel, jobb mellső lábával csupasz kardot, baljával 3 búzakarászt tart erősen. Egy másik pajzson egy zöld ruhás ember áll egyenesen, jobbában gyalut tart, a címerszerző neve ugyanis: Miklóssy-Aztalos de Thasnad György Daróczi de Deregneo Ferenc jobbágya (1617, Gyulafehérvár). A címer, bár a szöveg nem említi, minden bizonnyal a nemes úr kézműves jobbágya, asztalosa lehetett. Robanto de Bagamer Ferenc címerképe is nevére és ezzel katonai besorozására, a robbantásra, sőt foglalkozásából eredő tragikus sorsára is utal: arany koronából

⁴⁹ Bertényi 1993. 47–48.

⁵⁰ Gyulai (szerk.) 2003. 11.92. sz., 12.112. sz.; 15.120. sz.; 8.24. sz.

növekvő ember páncélban, bal karja vállból le van vágva, jobbával csupasz kardot tart, amelyen egy fedetlen fejű embert szúr át a mellkasán. Koczis de Illie István címerképén a kocsis elengedhetetlen kelléke, az ostor szimbolizálja a címerszerzőt: emberi kar, mely minden oldalra átengedett gyeplőt vagy ostort tart. A sisakdíszen jelenik meg kétszer a névre utaló motívum: az egyikén szabóolló, a másikon emberi kar egy kis kalapácsot tart erősen (Feier-Kouach de Zigeth Miklós (1617, Gyulafehérvár). Szintén a sisakdíszen jelenik meg a címerszerző neve, mégpedig egyedi módon, Strezeniczki György udvari szabó adományában (Gyulafehérvár, 1626): királyi korona, rajta félkar nagyon éles *pugiot* hajlít hátrafelé balról jobbra, baloldalon a G betűt, jobb kéz felől egy S-t, a címerszerző nevének betűit helyezték el.⁵¹

Bibliográfia

Bak 1992

Bak Borbála: Az osztrák császári középcímer = Rubicon 1992/ 8-9.

Balogh 2004

Balogh Judit: A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a liber religius oklevelei alapján. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Studia Miskolcensis 5. Miskolc, 2004. 224–268.

Bertényi (szerk.) 1988

Bertényi Iván: A történelem segédtudományai Budapest, 1988.

Bertényi 1993

Bertényi Iván: Új magyar címertan Budapest, 1993.

Bevilaqua 1913

Bevilaqua Béla : Állatokról szóló mende-mondák hatása heraldikai típusok kialakulására = Turul, 1913–3.

Csoma 1913

Csoma József: A magyar heraldika korszakai. Budapest, 1913.

Donászy 1938

Donászy Ferenc: Az oroszlán ábrázolása a magyar heraldikában = Turul, 1938, 1-2.

Lukinich (szerk) 1936

Dr. Lukinich Imre (szerk.): Nagyenyedi Album Budapest, 1926.

Köpeczi (szerk) 1988

Köpeczi Béla (szerk.): Erdély története I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Ghyczy 1935

Ghyczy Pál: A kard a magyar heraldikában = Turul, 1935, 3/4.

Gyulai (szerk.) 2003

Gyulai Éva (szerk.) Erdélyi Királyi Könyvek II. 10–19. kötet 1614–1635. Bethlen Gábor oklevelei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2003

Gyulai 2004

Gyulai Éva: Farkas vagy egyszarvú? (Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Studia Miskolcensis 5. Miskolc, 2004. 91–110.

Gyulai 2005

Gyulai Éva: A Zsámboky-címer mint embléma – Adalékok az őrdaru (grus vigilans)

---

⁵¹ Up. 7.243. sz.; 8.144. sz.; 12.46. sz.; 10.77. sz.; 11.123. sz.; 8.162. sz.; 14.24. sz.

heraldikájához = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv XII–XIII. [2005] 39–60.

Kedves 2000

Kedves Gyula: A magyar huszárság = Rubicon 2000/5.

Pach (szerk.) 1987

Pach Zsigmond Pál (szerk.): Magyarország története 3/1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987

Molnár (szerk.) 2004

Molnár András (szerk.): Armálisok – Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898. Zalaegerszeg, 2004

Nyulásziné Straub 2003

Nyulásziné Straub Éva: Címeradományozás I. Ferdinánd korában = Rubicon, 2003/11–12.

Nyulásziné Straub 1987

Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein Budapest, 1987

Nyulásziné-Arcanum 2003

Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein Budapest, 1987. CD-ROM kiadása: Arcanum Adatbázis Kft, 2003

Oborni 1996

Oborni Teréz: Rendiség vagy fejedelmi abszolutizmus? = Rubicon, 1996/4–5.

Rubicon

Rubicon-archívum 1990-2000. CD-ROM. Arcanum és Rubicon-Ház Bt., Budapest, 2001

Szabó 1941

Szabó István: A jobbágy megnemesítése = Turul 1941–1/2.

Siebmacher (CD-ROM)

Siebmacher, Johann: Das grosses und allgemeines Wappenbuch. Die Wappenbuch des Adels in Ungarn I–V. Bd. Nürnberg, 1885-1894. CD-ROM kiadása: Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2002

Turul (CD-ROM)

Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye I–II–III. 1883-1900; 1901–1921; 1922–1950. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft, Budapest, 2003

